

PRIKAZI

BIBA TERŽAN, STAREJŠA ŽELEZNA DOBA NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM, *Katalogi in monografije* 25, Ljubljana 1990. 376 strana dvojezičnog teksta (slovenski i engleski), 115 fotografija, crteža, planova i grafikona, 83 table crteža.

Monografija je objava dizertacije obranjene 1986. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani pod mentorstvom i predsjedanjem S. Gabrovca. Raspored poglavlja, temeljitost i opsežnost obrade potpuno odgovaraju izvrsno izrađenoj tezi.

Izlaganje počinje geografskom skicom obradivanog prostora (str. 11-12), popraćeno kartom lokaliteta koji će biti obrađivani; odmah nas uvodi u arheološku situaciju i markira glavne točke zadanog proučavanja: Poštelu, Ormož, Rifnik, Gornju Radgonu, Slovenjgradec. Sljedeće poglavlje s pregledom povijesti istraživanja (13-20) predočava najprije prilike u Sloveniji do I. svjetskog rata, kada su istraživači bili uglavnom stranci, a najljepši nalazi u tadašnjim nepovoljnim okolnostima odlazili izvan granica zemlje u strane, pretežno austrijske, muzeje. Ipak se već tada probudila želja u domaćih ljudi za samostalnim istraživanjem i objavljivanjem; najbolji primjer bilo je osnivanje *Zgodovinskog društva* i izdavanje značajnog stručnog *Časopisa za zgodovino in narodopisje* u Mariboru 1904. Razdoblje istraživanja autorica je podijelila općenito u 4 etape: prve dvije do I. svjetskog rata, treću etapu vode domaći stručnjaci, a četvrta se odvija poslije II. svjetskog rata gdje se na slovenskim štajerskim lokalitetima radom ističu S. Pahič, J. Korošec, B. Pere, L. Bolta i dr. To poglavlje vrlo zgodno prati nekoliko nekonvencionalnih fotografija.

Iako se u poglavlju o kronologiji (21-25) autorica odrekla, prema vlastitoj izjavi, raspravljanja o pojedinim kronološkim sistemima, ipak nas u dovoljnoj mjeri obavještava o novijim mišljenjima i korekcijama Miiller-Karpeova sistema za mlađu fazu kulture polja sa žarama, tj. podjele Rusa, koja obuhvaća i početke većine štajerskih stariježelznodobnih naselja. U glavnim smo crtama tako obaviješteni o zamjerkama na tročlanu podjelu Ha B vremena, a za detalje smo upućeni na podatke u relevantnoj literaturi. Kao doprinos toj tematici autorica sa svoje strane analizira neke probleme zapažene pri Gabrovčevoj analizi nekropole na dvorištu SAZU u Ljubljani. Posebnu je pažnju, dakako, posvetila fazi Ljubljana II unutar koje se u okvirima 8. st. odigrava prijelaz na halštatsko razdoblje. Ujedno Gabrovčevim zapažanjima o značenju Gornjeg Jadrana u tim promjenama dodaje argumente o također bitnoj ulozi istoka putem panonskog prostora. Tu je temu Gabrovec također razrađivao npr. u *Die „altere Eisenzeit in der Woiwodina und ihre Verbindungen mit anderen donau-*

ländischen und benachbarten Gebieten, Novi Sad, 1981, 155 i d.: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, sv. V, Sarajevo, 1987, 109-111), ali Teržanova ju je dodatno osvijetlila. Toj će se problematici vraćati i pri kasnijem izlaganju gradiva i bitno je produbiti. Isto će tako ispraviti Gabrovca u njegovoj procjeni rane pojave i značenja željeznih predmeta u slovenskoj Podravini, ističući njihovu znatno veću važnost.

Sva je nalazišta i građu autorica obradila u okviru velikih poglavlja, posvećujući se ponajprije analizi naselja (25-55), a zatim tim naseljima pripadajućih groblja (55-121). Iako se pokazalo da u slovenskoj Štajerskoj, unatoč neujednačenom stanju istraženosti i objave, najjasniju kronološku sliku pruža stratigrafija naselja, Teržanova ju je posvuda nadopunjavala podacima iz grobalja. Ključno mjesto u svojim istraživanjima dala je velikom utvrđenom naselju Poštela na Pohorju nad Mariborom. Obradi građe i podataka iz starih istraživanja Poštele, što se sve nalazi u Joanneumu u Grazu, posvetila je veliki trud koji je rezultirao spoznajom osnovne okosnice razvoja starijeg željeznog doba u slovenskoj Štajerskoj. Provjeru starih stratigrafskih zapažanja, iznesenih uglavnom u sintezi W. Schmidta iz 1915, potražila je u vlastitim iskopavanjima 1980. u kojima je sagledala faze izgradnje poštelske fortifikacije, kao i stratigrafiju segmenta naselja uz bedem. Građa s Poštele, pretežno keramička, predstavlja jezgru dizertacije što je osobito vidljivo u ilustrativnom dijelu: nalazi iz starih iskopavanja (Schlosserovih, Schmidtovih i Ferkovih) reproducirani su na 46 table, materijal iz nove sonde iz 1980. na 5 tabli, a sve je dopunjeno nalazima iz poštelskih groblja Lepa ravna, Spodnje Radvanje te s Pivole, što čini daljnjih 16 tabli, dakle oko 80% ukupnog ilustrativnog materijala danog na tablama.

Vrlo podrobna analiza značajnijih keramičkih oblika i njihovo smještavanje u široki kulturni kontekst definirali su tri faze življenja u starije željezno doba na Pošteli (ocrtan je sumarno i kasniji život na Pošteli). Određeno je osnivanje naselja u ranom 8. st., kontinuirani nastavak življenja u 7. te završetak života na naselju negdje oko polovice 6. st., kada se i inače na velikom prostoru od Štajerske do sjeverne Hrvatske zapaža prestanak »civilizacije halštatskih tumula«.

Daljnje sustavno izlaganje svih dosadašnjih saznanja o ostalim štajerskim naseljima počiva na nejednako dostupnoj, neujednačeno istraženosti i prezentiranoj građi i dokumentaciji: dobro predstavljenoj i dugo istraživanoj Brinjevoj gori, koja je po svom postanku znatno starija od Poštele, ali joj i suvremena u svojim slojevima 3, 4 i 5 (istraživanja i objava S. Pahiča); zatim više ili manje sumarno na Ptujskom gradu (istraživanja J. Korošca),

Rabeljčoj vaši (istraživanja i objava B. Jevremov i Ormožu (Istraživanja B. Pere, M. Tomanič-Jevre-B. Lamut). Iz Ormoža je, usprkos opsežnim na terenu i vrlo bogatim nalazima, objavljeno vrlo malo grade. Teržanova uz sva navedena nalazišta sintetizira dosadašnje rezultate i upozorava na pojedine probleme, a na primjeru Ormoža je već ranije pronicavo upozorila na dulje trajanje naselja također u vremenu 7. i ranog 6. st. Glede naselja u Gornjoj Radgoni i na Rifniku bila je u povoljnijoj situaciji, jer su za njih postojale moderne objave, odnosno obrade rezultata istraživanja (I. Horvat - Savel i D. Pirkmajer). Tako je tu bilo moguće na temelju lokalne situacije i lokalnog razvoja pojedinih naselja provesti sinhronizaciju življenja s fazama otkrivenim na Pošteli.

Temeljiti studij svakog pojedinog od istraživanih štajerskih naselja rezultirao je sažetim i vrlo kratkim poglavljem u kojemu su trajanje i ritam življenja, definirani dakako kronološkim fazama, postavljeni u međusobni odnos. Kao što je i prirodno za prvo sintezno razmatranje tog dosada neproučenog prostora, faze su razgraničene oprezno i s vremenskom tolerancijom; nastojalo se uočiti i pokazati različite prilike i sudbinu, samosvojnost svakog naselja ponaosob, no uspješno je očitana meritorna slika ritma življenja i njegovih osnovnih vremenskih okvira. Razni sporadični podaci, razasuti u mnogim, često teže pristupačnim tekstovima, upotrebljeni su ovdje i ugrađeni u cjelinu utemeljene povijesne interpretacije.

Drugo veliko poglavlje obuhvaća štajerske nekropole izlažući na početku sistematiziran prikaz vrlo šarolikog rituala pokopavanja. No tu se ne nabrajaju samo različiti rituali pogreba i tipovi grobova, što je inače grafički detaljno predloženo za poštelska groblja • Lepu ravnu-Habakuk i Pivolu, nego je upozoreno i na mogućnosti novih tumačenja tih različitosti uzrokovanih razlikama u spolu, društvenom položaju i si. Analiza svih karakterističnih grobnih cjelina na svim značajnijim i većim grobljima u cjelovitoj Štajerskoj i Koruškoj omogućila je uvid u socijalnu strukturu, a u ovoj je monografiji provedena dublje i obuhvatnije metoda koju Teržanova već odavno primjenjuje s vrlo zanimljivim rezultatima. (B. Teržan, *Duhovna kultura Ilira*, Herceg-Nov, 1982 (Sarajevo 1984, 197 i d., ... Hallstatt-Kolloquium Veszprem 1984, *Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss. Beihf.* 3, 1986, 227 i d.) Takvim je analizama omogućeno da se sagledaju pojedine grupe okupljene zajedničkim običajima, tradicijama ili društveno-ekonomskim mogućnostima. Tako uočava razlike među ratnicima, ne samo s obzirom na bogatstvo opreme nego i na iskazivanje položaja (staleža) vrstom oružja: npr. nosioci mača, bojne sjekire i kopalja — pokazano jasno na primjeru Brega - Frogga. Pa dok smo na grobove u tumulima već ranije gledali kao na rječiti odraz društvene strukture, Teržanova upozorava da i najskromniji grobovi s različitim ritualom mogu otvoriti nove mogućnosti tumačenja. Iako je, doduše, pri sadašnjem stanju istraženosti i dokumentiranosti grobnih nalaza nemoguće produbljivati takva pitanja, ona ipak naznačuju nove pravce promatranja i vrednovanja te vrste podataka. Navođenje primjera grobnih konstrukcija, posebno grobnih komora u tumulima na Habakuku, pružaju posve nov

i slojevit uvid u poznavanje grobnog rituala u željeznodobnoj Štajerskoj. Tekst prate tabele s grafički predloženim ritualom, očitavanjem karakterističnih grupa prema vrstama i kombinacijama grobnih priloga, a u obradi konkretnog štajerskog materijala autorica je posegla za komparacijama s drugim, čak i prostorno vrlo udaljenim nalazima.

Da bi podrobni podaci, zapravo potpuna sinteza dosadašnjih znanja o stariježeljeznodobnoj slovenskoj Štajerskoj bila osvjetljena na pravi način, Teržanova je uključila i opsežan tekst - studiju o nalazištima iz susjednih krajeva (121-203): austrijske Štajerske i Koruške, Slavonije, Međimurja i Podravine te Transdanubije. Služeći se doduše tuđim objavama građe i podataka, autorica dodaje toliko vlastitih zapažanja i akcentuira svoje viđenje pojedinih vrijednosti, pa je to poglavlje vrlo zanimljiva i svježa interpretacija, olakšana za čitanje grafikonima bitnih karakteristika pojedinih nalazišta.

I pristup i interpretacija izrazito su autorski i konzistentni, posve zasnovani na objektivno izloženoj građi, a u konačnici upotrebljeni za povijesna zaključivanja. Vidni kut kojim se promatra građa postavljen je visoko, područje koje se zahvaća vrlo je prostrano, građa valorizirana u širokom kontekstu. Nema sumnje da nam je autoričnim svestranim poznavanjem relevantnih analogija i istovrsnih pojava na prostranom području znatno proširen vidokrug, došli smo do praga prave povijesne valorizacije ovako svestrano obrađene arheološke građe. Oslonaca smo dobili mnogo. Uz već spomenutu iscrtanu građu, grafički obrađena nalazišta i argumentirane kronološke podjele ovako svakako pripada i 28 karata rasprostiranja pojedinih karakterističnih oblika. Uz dopunjene karte ranijih autora tu se susreću i nova kartiranja, uvijek u funkciji osvjetljavanja ideja i zapažanja iznesenih u tekstu (209-233).

Zaključna razmatranja (204-208) odnose se na mnogo šire područje od slovenske Štajerske, gotovo na cijeli istočnohalštatski krug. Na tom se prostoru pokazalo da je formiranje starijeg željeznog doba počelo na prijelazu 9. u 8. st. Pojava sahranivanja u tumule i metalurgija željeza bitno su označili to početno razdoblje koje zatim u kontinuiranom razvoju seže do sredine 6. st., a dozvoljava okvirnu vremensku podjelu u tri faze. Opisane već ranije na primjeru Poštele te se faze u zaključnim razmatranjima tretiraju na svim obrađivanim lokalitetima istočnog halštatskog kruga. I tu je posvećena pažnja strukturi društva, odraženoj u njegovoj arheološkoj ostavštini. Osobito su zanimljiva razmatranja o društvenom položaju onovremene žene, pročitano u odrazu pogrebne opreme i rituala. Za arheologiju u Hrvatskoj od interesa su zaključci o nalazima iz Kaptola u Požeškoj kotlini.

Opširan katalog (255-371) nadilazi značenje uobičajenih kataloških priloga monografijama ove vrste. Riječ je zapravo o katalogu nalazišta s vrlo podrobnim i potpunim podacima te brojnim ilustracijama: isječcima sa specijalnih karata, terenskim situacijama i dokumentima s iskopavanja.

Monografiju završavaju izvještaji antropoloških i paleobotaničkih analiza (373-376).

Dakako da su u kontekstu, koji smo izložili na prednjim stranicama, male vnesavršenosti, kao -

pr. premale dimenzije pojedinih fragmenata keramike s inače karakterističnim ukrasom (si. 4; 18 i 34, si. 8; 25 i 27), poneka manje sadržajna bilješka (poput 602) ili lokacija Delova uz Novigrad Podravski (a znatno su bliži Koprivnici), zaista zanemarive.

Trebalo bi reći nešto i o jeziku kojim je Teržanova napisala ovu monografiju. On je tečan, zanimljiv, slobodan, često oživiljen opaskama, u uvodu i literarnim citatom. Ujedno u cijelom tekstu, maksimalno napunjenom podacima, nema nikakvih suvišnosti. Posve pročišćen, tekst je bitno olakšan za čitanje i može se reći da je djelo, iako u biti namijenjeno poznavaoču problematike, moguće koristiti na dvije razine. Stručnjak će svuda nailaziti argumente, a obrazovanom čitaocu sam će tekst, bez aparata, predstavljati zanimljivo, nimalo suhoparno štivo. S jedne strane konciznost, s druge neopterećenost teksta, postignuta je ravnoteža kakva se u nas u stručnoj literaturi malokad postiže.

I naposljetku, mora se reći da imponira i broj bliskih suradnika koji su sudjelovali u crtanju materijala ili u istraživanju. Što se tiče opreme ovog sveska *Kataloga in monografija*, na zavidnoj je izdavačkoj visini. Predano nam je djelo kojega će vriednost ostati trajna.

Nives Majnarić-Pandžić

CONSPECTUS FORMARUM TERRAE SIGILLATAE ITALICO MODO CONFECTAE. *Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, Heft 10. 214 str., 63 table, 2 priloga u tekstu. Dr. R. Habelt Verlag, Bonn 1990.

Seriya pod naslovom *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* započela je svoje izlaženje još 1914. godine i iako se u tom razdoblju pojavilo svega devet svezaka njezino je postojanje itekako značajno budući da su tu objavljene neke nezaobilazne monografije o rimskoj keramici — posebice o sigilati. Sve naslove u toj seriji posjeduje tek manji broj arheoloških ustanova u Jugoslaviji pa smatramo da nije zgoroga kronološki ih nanizati:

Heft I - F. Oelmann, Die Keramik des Kastells Niederbieber

Heft II - W. Unverzagt, Die Keramik des Kastells Alzei

Heft III - W. Unverzagt, Terra sigillata mit Rädchenverzürungen

Heft IV - T. Knipowitsch, Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres

Heft V - A. Oxe, Arretinische Reliefgefäße vom Rhein

Heft VI - A. Oxe, Friihgallische Reliefgefäße vom Rhein

Heft VII - H. Ricken - Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern

Heft VIII - B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg

Heft IX - I. Huld-Zetsche, Trierer Reliefsigillata (Werkstatt I).

Deseti svezak iz ove serije pojavio se nedavno, 1990. godine, također je posvećen sigilati i nosi naslov **CONSPECTUS FORMARUM TERRAE SI-**

GILLATAE ITALICO MODO CONFECTAE. Za tu je prigodu okupljena grupa vrlo mjerodavnih autora: E. Ettliger (Zürich), B. Hedinger (Thahvil - CH), B. Hoffmann (Berlin), Ph. M. Kenrick (Appleton - GB), G. Pucci (Siena), K. Roth-Rubi (Bern), G. Schneider (Berlin), S. von Schnurbein (Frankfurt a. M.), C. M. Wells (San Antonio - USA) i S. Zabeihlicky-Scheffenegger (Wien). Realizacija cijelog projekta započela je 1986. godine u Wormsu prigodom godišnjeg sastanka *Rei Cretariae Romanae Fautores*. Knjiga je zajedničko djelo više autora budući da se na radnim sastancima diskutiralo i raspravljalo o svim aspektima obrade sigilate, no istovremeno je prisutan i osobni karakter tj. pristup problematici autora pa su iz tog razloga sva poglavlja u knjizi i potpisana od strane pojedinaca.

Iako je knjiga podijeljena na šest poglavlja, čini mi se da je riječ o tri osnovne cjeline. U uvodnom dijelu obrađuje se pitanja proizvodnje i datacije te vrste sigilate; mjesta proizvodnje su točno locirana i podijeljena su prostorno i vremenski na slijedeći način:

- italska proizvodnja klasičnog razdoblja (Arezzo, Rim, Sicilija itd.)

- italska proizvodnja završnog razdoblja (»Tardo-Italica« u Etruriji, »Tardo-Padana« u sjev. Italiji itd.)

- izvanitalska proizvodnja (Lezoux, helvetska, belgijska, istočnomediteranska proizvodnja itd.). Obraden je i problem tzv. »imitacije« sigilate te kemijski sastav posuda.

Općenito ju prihvaćeno mišljenje da se italska keramika (nazivana još i aretinskom) javlja još u augustovskom razdoblju i da traje do 2. stoljeća, a u poglavlju o dataciji ove monografije prikazani su nam modeli pomoću kojih se moglo postići vrlo precizno vremensko određivanje. To su: apsolutno datirana nalazišta, ostave (npr. radionički depot), zatvorene grobne cjeline i naselja sa jasnom stratigrafskom slikom.

Središnji dio monografije je najposebniji, najzanimljiviji i tu je ponuđen novi ključ za tipološku podjelu italske sigilate. Došlo se do zaključka da su danas poznata 54 oblika sigilate koji su podijeljeni u 8 osnovnih grupa (npr. oblik s kosim ili zaobljenim stijenkama, oblik s izraženim usnama, zdjele zaobljenih stijenki itd.). Za svaki od 54 oblika naveden je četverojezični opis, a potom slijede eventualne podvarijante oblika. Po mom mišljenju, najvažniji su vrlo precizni podaci o mjestu (ne o regiji ili provinciji!) proizvodnje, datacija se odnosi na desetljeća a ne »okvirno« na nekoliko stoljeća te o rasprostranjenosti svakog oblika. Uz svaki oblik (ili formu kako je autori nazivaju) nalazi se i tabla s crtežima koji su vrlo kvalitetno izvedeni; jasno je vidljiv svaki detalj važan stručnjaku, a crtež nije opterećen nebitnim detaljima tj. »umjetničkim doživljajem« tehničkog crtača. Svi crteži sa table su detaljno opisani, a slijedi i rubrika u kojoj su navedeni i ostali lokaliteti s istovrsnim materijalom.

U trećem, završnom dijelu knjige obrađeni su pečati, načini ukrašavanja, veličina i označavanje posuda te oblici dna i kružnih stajaćih ploha. Prikupljeni su i podaci o vrčevima te još o nekim oblicima reljefno ukrašavane sigilate. Na kraju knjige nalaze se i tipološke tabele materijala i to navedene paralelno s ranijim tipologijama - npr. odnos CON-

SPECTUS - Haltern itd. Popis skraćeno citirane literature vrlo je opsežan i sastoji se iz dva dijela: abecednim redom nanizan je po lokalitetima i po imenima autora. Knjiga sadrži i dva priloga: kartu nalazišta i proizvođačkih središta te preglednu tabelu oblika (od 1 do 54).

Pri kraju se moramo osvrnuti i na zastupljenost materijala s hrvatskih nalazišta - navedena su nime samo tri i to: *Burnum*, *Parentium* i *Siscia*. Premalo, posebice ako pogledamo kako je to učinjeno; samo je materijal iz Burnuma publiciran (S. Zabe-hlicky-Scheffenegger, *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabung 1973 und 1974 auf dem Forum. Schr. Balkankomm. Österr. Akad. Wiss. Ant. Abt. 14.* Wien 1979), dok se u slučaju Pa-rencija navodi kako je materijal iz porečkog muze-ja npubliciran, a kao izvor se navodi usmeni poda-tak S. Zabe-hlicky-Scheffenegger (*Conspectus*, str. 203). Slično je i sa Siscijom, uz jedinu opasku da R. Makjanić priprema publikaciju o toj temi (*Con-spectus*, str. 205). No, iako možemo zamjeriti auto-rima CONSPECTUSA neuvrštavanje nekih već ranije publiciranih lokaliteta (kao primjer navodimo samo Osor: R. Makjanić, *Reljefne šalice tipa »Sa-rius«* iz Osora. *Vjesnik AMZ*, 3/XIV, Zagreb 1981) mišljenja smo da upoznavanje stručne javnosti s našim materijalom najviše ovisi o nama samima

Ovom monografijom dobili smo potpuno nov pregled oblika italske sigilate, a zahvaljujući studioznosti obavljenog posla i velikom broju prikup-ljenih i na suvremen način obrađenih podataka CONSPECTUS će sigurno postati nezaobilazan priručnik kod proučavanja ove vrste keramike ra-nocarskog razdoblja.

Zoran Gregl